

ПЕТРІВ-БУРЯК А. М.,
аспірант кафедри історії держави,
права та політико-правових учень
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

УДК 342.1

РОСТИСЛАВ ЛАЩЕНКО ПРО ЮРИДИЧНУ ПРИРОДУ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ДОГОВОРУ 1654 Р.

У статті аналізуються погляди професора Ростислава Лашченка на юридичну природу Переяславського договору між Україною і Царем Московським 1654 р. Правник розглядав договір як компроміс, до якого Б. Хмельницький був змушений вдатися. Ростислав Лашченко наводить аргументи, які заперечують позицію науковців, за якою договір 1654 р. встановлював протекторат Московського царя.

Ключові слова: незалежність, протекторат, особиста унія, Український вільний університет.

В статті аналізуються погляди професора Ростислава Лашченка на юридичну природу Переяславського договору між Україною і Царем Московським 1654 г. Юрист розглядав договір як компроміс, до якого Б. Хмельницький був змушений вдатися. Ростислав Лашченко наводить аргументи, які заперечують позицію учених, згідно з якими договір 1654 г. встановлював протекторат Московського царя.

Ключевые слова: независимость, протекторат, личная уния, Украинский свободный университет.

The article analyzes the views of Professor Rostislav Lashchenko on the legal nature of the Pereiaslav Treaty between Ukraine and the King of Moscow in 1654. The law reconsidered that treaty as a compromise to which B. Khmelnytsky was forced to resort. Rostislav Lashchenko gives arguments that deny the position of the scholars that the treaty of 1654 established the protectorate of the Moscow Tsar.

Key words: independence, protectorate, personal union, Ukrainian Free University.

Постановка проблеми. Зважаючи на військову агресію, спрямовану на поневолення, знищення та анексію України, сьогодні вкрай гостро постає питання збереження національного суверенітету та недоторканості території. Дедалі більшої актуальності набувають питання окупації української держави, особливо того проміжку часу, який стосується російського поневолення України.

Питання про юридичні підвалини Переяславського договору 1654 р. в науковій літературі висвітлюються по-різному, що було обумовлено насадженою ідеологією; і єдиної позиції стосовно юридичної природи, змісту та наслідків договору для України та Європи загалом серед науковців досі немає. На наш погляд, дослідження ускладнюється тим, що оригінальні документи було втрачено або знищено, збереглися лише копії або переклади, які, зважаючи на загальновідому практику Росії, могли бути сфальсифіковані царськими переписувачами.

Метою статті є аналіз та висвітлення поглядів професора Українського вільного університету Ростислава Лашченка на юридичну природу Переяславського договору 1654 р.

Постановка завдання. Для досягнення мети були поставлені такі завдання:

- вивчити позиції українських і зарубіжних дослідників минулого і сучасності щодо характеру Переяславського договору 1654 р.;
- охарактеризувати основні наукові позиції стосовно правової природи Переяславського договору 1654 р. в українській правовій думці;
- систематизувати наукові висновки українських і зарубіжних дослідників щодо правового змісту Переяславського договору 1654 р. в української правовій думці.

Виклад основного матеріалу. Особливе місце в розвитку історії держави і права міжвоєнного періоду посідає представник народницько-демократичного напрямку, громадсько-політичний діяч, правознавець, викладач Ростислав Митрофанович Лашенко (1878–1929 рр.), який народився в Єлисаветграді. 1905 р. здобув юридичну освіту в Київському університеті. У 1921 р. емігрував до Праги, де викладав історію українського права в Українському вільному університеті – хронологічно першому вищому навчальному закладі з українською мовою викладання в еміграції [1, с. 119]. Центральною ідеєю поглядів науковця було відродження Української держави [2, с.14], а головним елементом державного будівництва Р. Лашенко визначав український народ як найголовнішу цінність та рушійну силу державного розвитку.

За часів комуністичного тоталітарного режиму наукова спадщина Р. Лашенка була недоступною до вивчення. За часів Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) дослідники Переяславського договору мали можливість публікувати лише ті праці, які були написані з чітко визначеної ідеологічної позиції. Сучасні українські науковці історії права можуть вільно досліджувати питання, що дає можливість об'єктивно висвітлити історію Переяславської ради та Договору 1654 р. Зокрема канадський історик українського походження О. Субтельний розглядає Переяславський договір у широкому контексті зовнішньої політики Б. Хмельницького, підсумовуючи, що «підписання Переяславської угоди стало поворотним пунктом в історії України, Росії та всієї Східної Європи. Раніше ізольована й відстала Московія зробила гігантський крок уперед на шляху перетворення на велику державу. А доля України стала в усьому – доброму й лихому – невід'ємно пов'язаною з долею Росії» [3, с. 176]. Український історик М. Горелов зазначає, що Б. Хмельницький зробив правильний вибір, обравши за протектора Московію, що дозволило Україні не тільки звільнитись з-під польського панування, але й зберегти у надрах імперії українську націю, отримавши країну в її сучасних кордонах [4, с. 245]. На думку українського науковця В. Рум'янцева, йдучи на союз із Росією, Б. Хмельницький розраховував об'єднаними зусиллями нейтралізувати Польщу та зміцнити міжнародний статус України [5, с. 57]. Московська держава мала на меті поширити вплив на захід, отримати вихід до Чорного моря. У праці «Історія Української Радянської Соціалістичної Республіки. Короткий нарис» Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки міститься глава «Возз'єднання України з Росією», де Переяславський договір позиціонується як юридичний факт з'єднання двох держав [6, с. 91–101]. Звісно, науковці сучасної Росії в дослідженнях не оминули питання Переяславського договору. Зокрема в новітньому підручнику за редакцією О. Сахарова є параграф «Приєднання України до Росії», де зазначено, що це «частина руських земель, що відкололася від основної частини східнослов'янського світу» [7, с. 257]. Переяславський договір сприяв справжньому об'єднанню братських слов'янських народів [7, с. 261]. На жаль, представники «наукової еліти» Росії досі не можуть усвідомити та визнати, що Україна була і є незалежною державою.

На думку колег Р. Лашенка, професорів та викладачів Українського вільного університету О. Ейхельмана та С. Шелухіна, фальсифікування первинного змісту договору представниками російських наукових шкіл було очевидним фактом, оскільки ті трактували договір виключно як залежність і акт об'єднання народів. Зокрема С. Шелухін наголошував, що договір був союзним [8, с. 404–408], а відтак, суспільно-політичне насильство Москви над Україною було протиправним.

Свої погляди на юридичну природу Переяславського договору професор Ростислав Лашенко виклав у праці «Переяславський договір 1654 р. між Україною і Царем Москов-

ським», яка вийшла друком 1923 р. у Празі накладом Українського вільного університету. Р. Лашенко зазначав, що основний зміст Переяславського договору був таким: 1) Україна мала свою власну державну територію в межах воєводств Київського, Брацлавського, Чернігівського, частини Волині; 2) Україна мала власний уряд на чолі з гетьманом; 3) мала право власного законодавства; 4) судовий устрій залишався власним та незалежним від Москви; 5) в основу державного устрою покладалася традиційний для України принцип – виборний: гетьман і урядовці обираються вільними голосами; 6) залишалось право вступати у міжнародні відносини; 7) Україна мала власне реєстрове військо; 8) за усіма станами зберігалися та забезпечувалися особисті та майнові права; 9) за митрополитом в «духовного чина людми» [9, с. 4] зберігалися їхні майнові права; 10) утримання козаків здійснювалося з місцевих прибутків; 11) Москва зобов'язувалася захищати Україну від замахів із боку Польщі.

Деякі науковці-сучасники професора Р. Лашенка вбачали в Переяславському договорі неповну інкорпорацію України з Московією. Як зауважував сам професор, інкорпорація передбачає цілковиту злуку з державою, до якої інкорпорована територія приєднується як провінція [9, с. 5]. Інкорпорація заперечує ідею суверенітету, ідею верховенства та політичної незалежності. Як зазначав у праці Р. Лашенко, на думку російського науковця-юриста професора М. Коркунова, держава, яка з'єднується шляхом інкорпорації з іншою, підлягає іншій та припиняє існувати як держава [9, с. 5]. Р. Лашенко наводив позицію російського професора А. Алексєєва, який зазначав, що рисою інкорпорації є підлеглість однієї держави суверенній владі іншої [9, с. 5]. З другого боку, приєднання шляхом інкорпорації не виключає можливості, що приєднана територія користуватиметься автономією тією чи іншою мірою, що відповідає інтересам держави. Шлях інкорпорації як приєднання територій до держав, був поширений у практиці так званих «імперіалістичних» держав, які користувалися «правом сильнішого». Як Рим перетворював завойовані землі на свої провінції, так і Російський царський уряд утворював із завойованих чужих земель нові губернії, на які поширював виняткові закони (*lex provinciae*), а на чолі місцевої влади ставив намісників і генерал-губернаторів. Кривавий шлях приєднання територій шляхом інкорпорації став настільки характерним для Росії, що деякі російські науковці-державники трактували такий шлях як «народну» справу, тому інкорпорація трактується ними як «природне явище» [9, с. 7]. На думку Р. Лашенка, «злуку» [9, с. 8] України з Росією, згідно з Переяславським договором 1654 р., в жодному разі не можна розуміти як інкорпорацію [9, с. 8]. По-перше, Україна не була завойована Московією, а інкорпорація є наслідком війни та завоювання території. По-друге, стосунки України та Росії, відповідно до умов Договору, будувалися на вільній угоді, а така підстава виключає ймовірність інкорпорації, оскільки остання будується на примусі [9, с. 8]. По-третє, згідно з Договором, Україна залишала за собою свій власний державний устрій і свої закони. Устрій та закони не надавалися Московією, а були для України власними.

Р. Лашенко не простежував у Договорі і простої автономії, адже Україна залишала за собою державну територію, незалежний від Москви державний устрій, мала власні закони, управління, залишала за собою важливе право міжнародних відносин. Все свідчило про те, що Україна не була приєднана до Москви як її автономна провінція [9, с. 9]. Сучасний український науковець В. Прус стосовно питання автономії зазначає, що відповідно до Переяславського договору 1654 р., Козацька Україна вступила у військово-політичний союз із Московською державою на правах широкої політичної та правової автономії [10, с. 38]. На думку українського правника В. Іванова, входження за Договором 1654 р. до складу Росії прирікало Україну на поступове обмеження і ліквідацію її автономії [11, с. 18], адже положення Договору вважалися основними щодо відносин із Московією. Царський уряд поновлював Договір із новообраними гетьманами, вносячи суттєві зміни, які дедалі більше обмежували українську державність.

На думку Р. Лашенка, не можна було вбачати в Договорі створення федерації, адже під час побудови останньої необхідне створення загальної влади. Згідно з умовами Переяславського договору, не було створено загальносоюзної влади [9, с. 9]. Тим паче, не можна стверджувати, що Договір прописував принципи конфедеративності, оскільки для існу-

вання конфедерації необхідне встановлення так званих з'їздів уповноважених обох держав для спільного порозуміння з низки питань, які були істотними для обох союзних держав [9, с. 9]. Переяславський договір не передбачав з'їзду уповноважених держав.

У праці Р. Лашенко наводить позицію російського професора М. Коркунова, який не вбачав присутності самої ідеї рівності обох сторін, говорячи, що Україна на підставі Переяславського договору була приєднана до Росії на засадах васальної залежності [9, с. 10]. На думку Р. Лашенка, про залежність гетьмана від царя не можна було говорити, адже згідно з умовами Договору, Україна і Росія визначалися цілком незалежними та рівними сторонами.

Дехто з російських науковців-сучасників Р. Лашенка, вбачав у з'єднанні України з Московією реальну унію [9, с. 11]. Як відомо, реальну унію розуміємо як об'єднання двох держав, де, крім спільного для них монарха, існує і спільний закон престолонаслідування. На думку Р. Лашенка, нема підстав шукати в Переяславському договорі ознак реальної унії [9, с. 13], зважаючи на те, що відповідного спільного для держав закону не було.

Існувало твердження, що Московський цар ставав протектором і в разі необхідності був зобов'язаний надати військову допомогу проти Польщі, за що мав отримувати від України певну щорічну грошову данину. Позиція щодо протекторату має право на існування, проте некоректно співіснує з ідеєю рівності обох сторін [9, с. 14]. Ідея протекторату, як і васальної залежності, заперечує ідею рівності, оскільки між тим, хто протегує і тим, кого протегують, не може бути рівності. Держава, яка охороняє, забезпечує собі право контролю. Протекторат неминує передбачає підлеглість. Тому й держава, яка охороняє, стає пануючою, а та, що перебуває під захистом – залежною [9, с. 14]. Ідея протекторату тісно пов'язана з ідеєю обмеження суверенної влади.

На думку Р. Лашенка, гетьман Б. Хмельницький ставив самого себе в залежність від царя, обмежуючи суверенність Української козацької держави [9, с. 15], адже був укладений не тільки військовий союз, але й союз, який визначав царя Московського протектором.

Деякі дослідники висували думку, що зв'язок між Україною та Росією необхідно віднести до так званої особистої унії. Як зазначав Р. Лашенко, основна відмінність між реальною й особистою унією полягає в тому, що перша передбачає існування загального для держав престолонаслідування, а друга передбачає випадковий характер монарха і зв'язок між державами тримається лише доти, доки живе монарх, якого було обрано як правителя спільно для обох держав [9, с. 16]. Визнання Московського царя як голови Української держави могло статися тільки на засадах «морального авторитету» [9, с. 19] як політичного та військового союзника гетьмана.

Аналізуючи пункти Договору, зазначені професором, доходимо висновку, що договір між Україною та Росією відповідав вимогам унії, а не протекторату. Гетьман Б. Хмельницький визнавав лише «моральний авторитет» [9, с. 19] царя як військового та політичного союзника, заперечуючи право царя на втручання у внутрішні справи України. Умови договору залишали одне з найважливіших прав для держави – право на міжнародні відносини.

Професор Р. Лашенко зазначав, що зв'язок, укладений між козацькою республікою й автократичною Московською державою, був, безумовно, неприродним [9, с. 20], адже унії укладалися з монархіями, відповідно до структури, характеру управління, династійних зв'язків. Відповідно до юридичної природи, унія між Україною та Росією була просто неможливою [9, с. 20]. Саме монархії підходять одна одній.

На думку Р. Лашенка, неможливість укладення особистої унії, що передбачала єдність особи-правителя, чудово розумів гетьман Б. Хмельницький, адже укладення такої унії для гетьмана було б рівноцінним політичній смерті [9, с. 20]. Визнати «моральний авторитет» Московського царя було для Б. Хмельницького *dura necessitas*, але через політичну ситуацію, що склалася, вибір був обмежений, тому й обрав царя, який був однієї віри – православної [9, с. 20], оскільки гетьман був оточений польським королем, турецьким султаном і кримським ханом.

Визнання «морального авторитету» та «моральної зверхності» [8, с. 21] царя спричинило не тільки формальні, а також юридичні наслідки. Зважаючи на правові традиції XVII

ст., помазаник Божий мав більший авторитет, ніж гетьман, і протистояти владі та давній державній традиції молодій козацькій державі було нелегко [9, с. 21]. Звісно, цар не бажав поступатися зверхністю над гетьманом, тому докорінні відмінності в поглядах глав держав на найважливіші питання взаємовідносин знайшли відображення в самих умовах Переяславського договору та призвели до непорозумінь одразу після його підписання [9, с. 21]. Як зазначав Р. Лашенко, Москва добре розуміла справжній зміст приєднання і саме тому поквапилась інтерпретувати умови Договору відповідно до своїх інтересів [9, с. 24]. Для всебічного розуміння факту інтерпретації умов договору необхідно проаналізувати й інші акти царя, а також варто звернути увагу не лише на стиль, який був притаманний договорам XVII ст., не лише на граматичні правила того часу, але й правильно розшифрувати справжній зміст, закладений царем. Тому й варто детальніше розглянути поодинокі вирази, вжиті у грамотах царя.

Б. Хмельницький намагався підкреслити ідею рівності України з Росією і незалежність першої від другої. Московський цар, навпаки, намагався продемонструвати ідею зверхності над гетьманом і залежність війська Запорізького від царя [9, с. 22]. Варто виокремити в поодиноких виразах царя політичну тенденцію, яка мала свою чітко визначену мету – поневолення України. Тому й не дивно, що підписуючи Переяславський договір, цар одразу визначив Україну своєю «отчиною». На нашу думку, Московська держава хотіла приборкати козацтво, обидві сторони, не довіряючи одна одній, робили те, чого не бажали і говорили не те, що насправді мали на думці.

Як зауважував Р. Лашенко, Москва вбачала у підписанні Договору продовження територіального приєднання руських земель, проте в момент підписання Договору Московський цар не міг відкрито назвати Україну «отчиною», адже це був би нетактовний та надто грубий крок навіть для такого владного самодержавця, як Московський цар [9, с. 23]. У Москві добре розуміли, що не можна втратити слушну нагоду для підписання договірних відносин з Україною, адже це було б історичною помилкою. Тому після підписання Переяславського договору Московський цар зробив свою інтерпретацію умов Договору, поставивши гетьмана, військо й Україну перед фактом [9, с. 24]. Замість побудови добросусідських відносин на політичній арені, цар перевів себе в ранг «протектора» та «покровителя» і угода між двома рівними державами перетворилася на «возз'єднання Русі» [9, с. 25]. Зважаючи на грубі порушення умов Договору та його інтерпретації, на наш погляд, для з'ясування первинного змісту договору необхідно відокремити власне Переяславський договір із його основними пактами від інтерпретації, яку надали в Москві цар та його приближники.

Варто не забувати про зовнішні чинники, під впливом яких був укладений Договір, адже не тільки гетьману, а й царю був потрібний військовий союзник у боротьбі проти спільного ворога – Польщі. За допомогою козаків Москва могла відібрати у Речі Посполитій не тільки Білорусь, а й Литву, разом із Вільно, Ковно та Гродно, які Росія позиціонувала як свою «отчину» [9, с. 26]. Не можемо не зауважити, що далекоглядний дипломат Б. Хмельницький не міг добровільно віддати Україну під протекцію царя, зрадивши правила та вольності рідного краю, які здобувалися у кровавій війні проти поневолювачів. Гетьман не міг скинути «маєстат королівський» та віддати Україну під «маєстат царський». Професор Р. Лашенко доходить висновку, що протекція, яку зазначали в Переяславському договорі 1654 р., українцями розумілася не як форма залежності однієї держави від іншої [9, с. 27]. Ідея незалежності жила у війську Запорізькому й сама ймовірність присяги цареві викликала обурення.

Висновки. Аналізуючи працю професора Р. Лашенка, доходимо висновків, що Договір 1654 р. декларував незалежність України, рівність сторін Договору, визнавав уряд, судові органи та територію України, не обмежував право на міжнародні відносини. Про возз'єднання України з Росією не йшлося. На наш погляд, Р. Лашенко характеризував Переяславський договір як компроміс, до якого вдався Б. Хмельницький задля вироблення легальної форми відокремлення України, яка на той час була територіальною належністю Речі Посполитій. Науковець не сприймав Договір 1654 р. як форму протекторату Московського царя. Вважаємо за доцільне зазначити, що грубе порушення Московською державою умов Договору

1654 р., інтерпретація положень договору на свій лад, призвели до спотворення україно-російських взаємовідносин, оскільки положення розглядалися як возз'єднання руських земель і доказ залежності України, яку називали протекторатом.

Список використаних джерел:

1. Наріжний С. Українська еміграція : культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами / С. Наріжний. – Прага, 1942. – Студії ; т. 1. Част. 1 / Музей визвольної боротьби України. – 1942. – 367 с.
2. Івасечко О. Державотворчі ідеали Ростислава Лащенка: політико-правовий аспект : дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / О. Івасечко ; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2012. – 200 с.
3. Субтельний О. Україна: Історія : [навч. посіб.] / О. Субтельний. – 3-те вид., перероб. і доп. – Київ : Либідь, 1993. – 720 с.
4. Горелов М. Глухий кут Переяславського процесу / М. Горелов // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса Національної академії наук України. – 2013. – № 4 (66).
5. Рум'янцев В. Московський договір 1654 р. : причини укладення та оцінка / В. Рум'янцев // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 2 (37). – Х. : Право, 2004. – С. 55–60.
6. Історія Української РСР: Короткий нарис / АН УРСР. Ін-т історії ; за ред. Ю. Кондуфора та ін. – К. : Наук. думка, 1981. – 527 с.
7. История России с древнейших времен до наших дней : [учебник] / под. ред. А. Сахарова. – М., 2012. – 768 с.
8. Шелухін С. В справі проектів про майбутній лад на Україні / С. Шелухін // Воля. – 1921. – Т. 1. – Ч. 11–12. – С. 404–408.
9. Лащенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським / Р. Лащенко. – Прага : Наклад Українського Вільного Університету в Празі. – 1923. – 28 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://diasporiana.org.ua/politologiya/14130-lashhenko-r-pereyaslavskiy-dogovir-1654-r-mizh-ukrayinoyu-i-tsarem-moskovskim/>
10. Прус В. Джерела права України-Гетьманщини першої половини XVIII ст. / В. Прус // Часопис Академії адвокатури України. – 2015. – Т. 8. – № 1. – С. 38–46 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2015_8_1_7
11. Іванов В. Історія держави і права України : [підручник] / В. Іванов. – К. : Межрегіональна Академія управління персоналом, 2007. – 552 с.

